

УДК: 398.3.

**Эркинов Союзбек**

И.Арабаева атындагы КМУнун Тарых жана социалдык-укуктук билим берүү факультетинин  
магистранты

**Эркинов Созбек**

Магистрант Факультета истории и социально-правового образования КГУ им. И.Арабаева

**Erkinov Soeuzbek**

Masters student of the Faculty of History and Social and Legal Education  
of KSU named after I. Arabaev

**УМАЙ ЭНЕ - КЫРГЫЗДАРДЫН ЖАНА БАШКА ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЫЙЫК  
ИШЕНИМИ**

**МАТЬ УМАЙ - СВЯЩЕННАЯ ВЕРА КЫРГЫЗСКОГО И ДРУГИХ ТУРЕЦКИХ  
НАРОДОВ**

**MOTHER UMAI - DEDICATED TRUST OF THE KYRGYZ AND OTHER TURKISH  
PEOPLES**

**Аннотация:** Макалада Кыргыз жана алтай элдериндеги “Умай” жана “кут” түшүнүктөрү, алардын келип чыгуусу жана таралуусу иликтенген.

**Аннотация:** В статье исследуются понятия «умай» и «кут» у кыргызского и алтайского народов, их происхождение и распространение.

**Annotation:** The article examines the concepts of "umai" and "kut" among the Kyrgyz and Altai peoples, their origin and distribution.

**Өзөктүү сөздөр:** Кыргыз, түрк, алтай, Умай, эне, кут, эл, аял, ишеним, образ, байыркы, Манас, эпос, Борбордук Азия, Сибирь, Орхон, рун, жазуу, байыркы.

**Ключевые слова:** Кыргыз, алтай, тюрк, Умай, мать, кут, народ, женщина, верование, образ, Манас, эпос, Центральная Азия, Сибирь, Орхон, рун, письменность, древний.

**Keywords:** Kyrgyz, altai, turk, Umai, mother, kut, people, woman, belief, image, Manas, epos, Central Asia, Siberia, Orhon, runes, writing, ancient.

Умай-Эненин образы жалпы эле байыркы түрк элдеринин анын ичинде кыргыз элинин диний ишенимдеринде жана аң сезиминде өзгөчө орунду ээлейт. Анын өзгөчө орунда тургандыгын түрктөргө тиешелүү орхон-енисей жазууларында бир канча жолу эскерилгендиги, ошону менен бирге эле Борбордук Азия жана Сибирдеги учурдагы түрк тилдүү элдердин салттуу диний ишенимдерин жана көз карашын иликтөөнүн натыйжасында анын аталган элдерде сакталып калуусу менен түшүндүрүлөт. Бирок азыркы мезгилге чейин окумуштуулар байыркы түрктөр Умай эненин өзүн кандай чагылдыргандыгы жөнүндө бир пикирге келише элек.

Кыргыздарда Умай-Эне - Кудай Эне. Кыргыздар аны байыртадан бери ыйык туткан. Кыргыздар Умай энеге тээ б.з. VI кылымында эле балбал таштан эстелик койгон: балпайып мээримди ашкан, жылдыздуу, пейли кенен, элечекчен байбиче деп баалашкан. Кыргыз эли эрки күчтүү, мүнөзү катуу, иш билги жана акылман аялзатын Умай энеге теңешкен.

Кыргыз элинин улуу Манас үчилтигинде да Умай жөнүндө жаңы төрөлгөн наристелерди жамандыктан коргоочу жана сактоочу кудайы катарында маалымат берилген. Ал гана эмес Умай Манас төрөлгөндө анын төрөлүүсүнө көз салып турган. Манас эпосунда Умай жаңы төрөлгөн балдардын сактоочусу жана коргоочусу катарында чагылдырылган [1,56 б.].

Байыркы түрк урууларынын арасында ошону менен катар эле Саян-Алтайдын азыркы түрк тилдүү элдеринин арасында дагы Умай жана кут боюнча маалыматтарды изилдөө менен окшош материалдарды экстраполяциялоо алардын түкүлүгүнүн бирдей экендигин ынандырат. Бул ыкма байыркы түрктөрдүн диний ишенимдери жөнүндө жазуу булактарындагы аз жана үзүндү маалыматтарды түшүнүү жана мүнөздөө үчүн эң келечектүү ыкмалардын бири болуп эсептелинет. Бир кезде В.В. Бартольд ачык түрк тилиндеги руникалык жазуулардын тарыхый маанисин тактоо менен, эстеликтердеги диний культтар жана үрп-адаттар жөнүндө маалымат жөнүндө төмөнкүлөрдү жазган: «Күнүмдүк жашоодо бул каада-салттар жогорку кудайларга сыйынууга караганда дагы маанилүү болсо керек, бирок айтылгандай, күнүмдүк жашоо биздин изилдөөлөрдүн объектиси болгон эмес. Белгилей кетүүчү нерсе Шамандар жөнүндө бир да маалымат берилбейт... жалгыз гана Умай эне (балдарды коргоочунун руху) жөнүндө гана жазылып, кудайчалардын жана башка адамдарды сыйынууга чакырып жаткан рухтардын аталыштары аталган эмес» [13,2 б.].

В.В. Бартольддун Умай эне туралуу Орхон рун жазууларында эскерилген жалгыз кудай деп эсептегендиги туура эмес.

Түздөн-түз изилдөө темасына кайрылуу менен В.В.Радлов Умай терминин байыркы түрк руна тексттеринин (Культегинге арналган монументти) биринчи басылышында котормосунда, Умай энени “коргоочу” катарында мүнөздөйт. Тиркелген глоссарийде В.В.Радлов бул терминди "аял кудайы" деп түшүндүргөн. Ал бул сөздүн маанисин Шорлордун арасында аны - балдардын коргоочусу жана маркумдун жанын коштогон рух деп түшүндүрмө берген. Радлов андан сырткары Умай термини жөнүндө Енисей жазма эстеликтеринин таянуу менен бул сөз эпитафтардын биринде эркек ысымынын маанисинде кездешет деп пикирин айткан. Байыркы түрк жазууларынын экинчи басылышында В.В.Радлов Умай терминин (Тон-юкуктун урматына тургузулган эстелик) жөнөкөй кудайдын аты катары чечмелеген [13, 36.]. Жыйынтыгында ал жазуулардын акыркы редакциясында, “Умай” аталышы айтылган эстеликтерге ылайык, ал аны: “кудай” жана “эркек аты” [13, 36.]. деп тастыктайт.

Ал эми Умай жөнүндө Кюль-тегиндин урматына тургузулган эстеликти транскрипциялоо жана которууда, тиешелүү сапты П.М. Мелиоранский төмөндөгүдөй мааниде чечмелейт: “Умај-тәг өгам катун кутына иним күл тәгін әр ат болды”, демек: “Менин Улуу урматтуу энем-катун үчүн (б.а. кубанычына) Умай сыяктуу, менин кичүү иним Кул-Тегин, эркек деп атала баштады” [12, 40 б.]. Өзүнүн котормосуна П.М.Мелиоранский төмөндөгүдөй эскертүү берген: “Которуу учурунда мен “кут, бакыт” сөзүн титул катарында кабыл алдым... грамматикалык жактан аны “апамдын бактысы үчүн” - деп которууга мүмкүн деген пикирин билдирген. "Умай" - аны азыркыга чейин Алтайда белгилүү кудай, аны шаманисттер урматташат (В. Радлов менен В. Вербицкийдин сөздүктөрүн караңыз)” [12, 246.].

Демек, П.М.Мелиоранский байыркы түрк кудайы Умай менен алтайлык шаманисттер ушул эле аталышта сыйлаган аял кудайын салыштыруу идеясын көтөргөн. Ал бул идеяны дагы бир чыгармасында дагы бир жолу так айткан, анда Умай деген ат менен “Алтайда шорлордун арасында дагы эле белгилүү болгон аял кудайы бар; азыр Умай балдардын коргоочусу болуп эсептелет” [13, 36.]. Бул жерде “азыр” деген сөз орундуу, анткени П.М. Мелиоранский, байыркы түрктөрдүн арасында бул аял кудай жалаң гана балдардын колдоочусу болбогондугунан келип чыккан. Бул так ошондой болгонун Тонюкуктун урматына тургузулган эстеликтин жазуусундагы дагы бир тексттен билүүгө болот. Анда түрктөрдүн бир ийгиликтүү өнөктүгүнүн сүрөттөлүшүнө байланыштуу мындай

делет: ““Тенир” (кудайы) Умай, ыйык Ата Мекен (жер - суу) – мына алар (бул жерде алар бизге), жениш ыроолошту”. Демек, өнөктүктүн катышуучуларынын кудайдын камкордугу Тенир жана Жер-Суу кудайлары менен кошо Умайга таандык, ошондуктан Умай чоңдордун колдоочусу катары иш алып барат” [4, 11 б.].

Алтай шамандарынын арасында Умай жөнүндөгү маалыматты байыркы түрк жазууларындагы ушул эле аталыштагы кудай менен салыштыруу жөнүндө П.М. Мелиоранскийдин идеясын Н.П.Дыренкова пайдаланган. Ал чакан макаласында Умай аял кудайын балдардын колдоочусу катары көрсөтө алган. Саян-Алтайдын бир катар заманбап түрк тилдүү шаманисттик элдеринин арасында жана ал тургай Борбордук Азиядагы мусулман элдеринин (кыргыздардын, өзбектердин) арасында сакталып калгандыгын П.М.Мелиоранскийдин өзүнүн изилдөөлөрүнүн негизинде көрсөтө алган. Тилекке каршы, изилдөөчү бул маселени өтө тар мааниде көтөрүп, Умай культун тарыхый жактан, ошондой эле анын этнографиялык материалдардан келип чыгышы жагынан анализдеген эмес, бул анын макаласында толук эмес экендигин айгинелейт. Умай эне жана анын рухунун түндүк алтайлыктардын (ошол мезгилде аларды “кара татарлар” деп аташкан) арасында бар экендиги жөнүндөгү маалыматтарды тактоо үчүн, В.Вербицкий ага чейин эле белгилүү болгон, маалыматтарга таянуу менен ал жөнүндө өзүнүн белгилүү сөздүгүндө “Умай” (кара татарлар) деген сөздүн астында: “Умай энези Умай энчези Умай ічезі - жакшы рух - бөбөктөрдү сактоочусу; өлүп бараткан адамды алып турган өлүм периштеси” – деп сүрөттөйт [5, 134 б.].

Качин жана Сагай элдеринин арасында Умайга таазим кылууну Н.Ф.Катанов белгилеген, ал 1892-жылы Арыков улусунда (Абакандын сол жээги) шамандын от рухуна кайрылуусун жазып алган, анда төмөнкүдөй маалымат берилген: “Сизге, апам Умай [13, 4 б.], мен тамак берем, сиз бир чөйчөктү жейсиз ... Балдарыңыздын (б.а. адамдардын) аркандары бекем болуп, улуу жана кичүү инилериңиз (б.а. эркектер) көбөйө берсин! Бешиктин (сиздин балдарыңыздын) аркандары да бекем болуп, улуу жана кичүү эжелер (б.а. аялдар) көбөйө берсин” [13, 46.]. Жогорудагы жазуудагы эки пункт көңүл бурууга арзыйт. Биринчиден, “Умай эне” деп шамандын отко кайрылуусунда көп жылдардан бери көптөгөн элдер, анын ичинде түрк эли очоктун кудайы катары сыйлап келишкен. Экинчиден, шаман эне Умайдан репродукцияны жана жалпы адамдардын жашоосун, чоңдорун да, балдарын да коргоону суранат.

Умай / Ымай бала төрөлгөндөн баштап, бала эркин басып жана сүйлөй баштаганга чейин (үч жашка чейин) баланын жаны деп атала тургандыгы жөнүндө да маалымат берилген. Бирок ошол мезгилден баштап, Кут адамды түбөлүккө таштап кеткенге чейин, анын жан дүйнөсү “Кут” деп аталып калат. Умай термини бул жерде ымыркайдын киндиги үчүн да колдонулган, ал көбүнчө териден же кездемеден жасалган кичинекей сумкага тигилип, Умай бала төрөлгөнгө чейин ар дайым жанында болгон деп эсептеп, ымыркайдын бешигиндеги жипке илинген. Эгер бала түшүндө сүйлөсө же күлүп калса, бул анын ошол кезде Умай менен сүйлөшүп жаткандыгы менен түшүндүрүлөт. Эгерде бала түшүндө ыйласа же сүйлөсө, анда Умай аны ошол учурда бир азга таштап кетти деп ишенишкен, ал эми бала ооруп калганда, Умай дагы аны таштап кетти деп ишенишип, аны кайтарып берүү үчүн алар шаманга кайрылышкан. Эгерде баланын Умайлары Кутка айланып бараткан жашта бала ооруп калса, анда оорунун себеби (чоң кишилердикиндей) Кут баладан чыгып кеткен деп айтышкан. Ырым учурунда шаман Умайдын (же Куттун) баланы убактылуу таштап кеткенин же, аны Шаман башка “баласы токтобогон”, башкача айтканда балдары жаш кезинде каза болгон үй-бүлө үчүн уурдаганын аныктаган. Оорулуу баланын жанына шаман жаш кайыңды

сайып, ага кетип калган Умайды (же Кутту) оорулуу балага кайра алып келүүгө аракет кылып, аны сүт менен чачып, анан кучактап, аны дабыр (жаргак менен капталган тегерек музыкалык инструмент) менен кармап, бейтаптын ичине (дабырга катуу согуу менен) жапкан, андан кийин бала калыбына келиши керек деп эсептелинген. Эгер шаман Умайдын башка шаман тарабынан уурдалганын аныктаса, анда ал уурдап кеткен адамдын артынан сая түшүп, Умайды алып келүүгө аракет кылган. Эгер бул ийгиликтүү ишке ашса, анда жеңилген шаман каза болуп, жеңүүчү шаман Умайды баланын өзүнө кайтарып алып келип берген.

Улуу Нооруз майрамында Умай энени оозанып, ыр менен бата тилешкен. Касиеттүү деп эсептешкен мазарларды Умай эненин мазары дешип, катуу ооруганда, Кудайдан бала тилегенде, Умайдын аты менен сыйынышкан. Балдарын сапарга узаткан ата-эне «Умай Энеге тапшырдым» деп, бүбү-бакшылар, эмчи–домчулар наристелер сыркоологондо: «Эмчилер өткөн, эми бизге калган, домчулар өткөн, дому бизге калган. Менин колум эмес, Умай энемдин колу, менин дарым эмес, Умай Эненин дарысы» деп дарымдашып эмдешкен. Ата-энелер эрте жазда келген жаз жарчысы чабалекейлерди балдарына таш менен ургузбай, кайра уя салгыла дешкен, байыркы түшүнүк боюнча чабалекейлер Умай эненин жакшылыкка жиберген кабарчысы. Наристелердин жана үй-бүлө очогунун колдоочусу катары Умай энени ыйык тутуу Саян-алтайлык шаманчылыкты карманган элдердин жана Борбор Азиядагы мусулман элдердин аң-сезимине терең кирген. Байыркы ырым-жырым боюнча бала бойго бүткөн күндөн тартып курсактагы наристе менен анын энеси Умай эненин көзөмөлүндө болот деген ишеним жашаган. Мисалы, улгайган, тажрыйбалуу аялдар, эмчи-домчулар курсактагы баланын абалын тууралап жатып: «Бул менин колум эмес, Умай эненин колу, сени Умай эне колдосун» дешет. Жайы төрөлгөн баланы колго алганда, бешикке салганда да так ушул сөздөр айтылат. Умай эненин касиетин жана колдоочулугун кыргыздар наристе жарык дүйнөгө келген учур менен да байланыштырат. Баланын төрөлөр маалы келгенде Умай эне аны куйрукка таптап, энесинин курсагынан кубалап чыгарат экен. Наристенин куйругундагы, аркасындагы көгүш тактардын болгондугун алар Умай эненин колунун тагы деп түшүнүшөт. Ушундай сөздөр айтылат элде. Бул сөз улуу «Манас» эпосунда айкын чагылдырылган: Манас төрөлөөрдө энеси Чыйырды тогуз күнү толготуп, төрөй албай кыйналат, ошондо Умай эне келип, баланы энесинин курсагынан жарыкка чыгууга мажбурлайт:

Умай эне — периште,  
Кирип келди эшиктен,  
«Айтканымды ук деди,  
Кана, сыртка чык» деди.  
Куйругуна домдоду,  
Кудай ишин оңдоду.  
«Чыккын!» деди чакырып,  
Энесинин ичинен,  
Бала түштү бакырып...  
Манас эпосундагы кездешүүсү:  
Умай эне периште  
Урду келип баланы.  
Урганына чыдабай  
Ужутту көздөй барганы  
«Ак – Амири» чык - деди,  
Анда бала муну айтат:

«Ыгы менен айда – деп, -  
Ырыскым менин кайда?» – деп.

Уруп кирди Умайың,  
Ур деген улук кудайым [17, 130 б.].

Сөздөр боюнча эненин ичиндеги түйүлдүк эркек бала же кыз болмогу Умай энеден экен. Умай эне жайы төрөлгөн наристе менен сүйлөшөт. Эгер наристе уктап жатып эриндерин кыймылдатса, күлсө, же жылмайса Умай энеси менен сүйлөшүп жатат дешет. Энеси баланы калтырып сыртка чыгаарда: «Умай Энеге тапшырдым» - деп андан кабатыр болгон эмес. Жыл жакшы болуп, эгинден мол түшүм алынганда, же малдын башы көбөйгөндө «Умай эненин көкүрөгүнөн сүт акты» - дешкен тоолук кыргыздар.

Байыркы түрктөр Умай энени үч мүйүздүү баш кийим жана кенен мантия кийгизип сүрөттөшкөн. Алар таштагы оймо-чиймелерди, издерди «Жерге түшүп келе жаткандагы Умай эненин изи» дешкен. Борбор шаарыбыз Бишкектен анча алыс эмес «Ысык - Ата» курорту жайгашкан Арашан капчыгайындагы булак жанындагы, асканын боорундагы Будданын бешенесин «Умай эне» деп коюшат. Кыргызстандын, Казакстандын, Өзбекстандын элдери ошол сүрөткө ыйык мазар катары азыркыга чейин келип сыйынып турушат. Бул маданиятыбыздын байыркы эстелиги мамлекет тарабынан коргоого алынган.

Умайдын образы элдик кол өнөрчүлүктөн орун алган. Кыргыздарда «Умай» деген илгертен калган оймо-чийме мотиви бар. Оймо - чийменин бул элементи колго согулган килемдерде, ала кийиз, шырдактарда, туш кийиздерде каалгып учкан куштун сүрөтүн берет да, Умай Эненин сөлөкөтү деп аталат. Зергерчиликте да «Умайдын» стилдештирилген элеси кыйла кооз жасалгаланат. Алып айтсак, күйөөгө кетүүчү кыздын баш кийими шөкүлөдө аялзатынын түшүмдүүлүктүн Кудайынын сүлдөрү түшүрүлгөн жасалгалар мүнөздүү, сыйкырдуулугунун күчүн баса көрсөтүү үчүн алар жыш жайгаштырылат. Келин күйөөсүнүн ата-энесинин үйүнүн босогосун жайы аттаган шаан-шөкөттө Умайдын ысмын бир нече жолу кайталайт. Үйлөнүү тойдогу жаштарга арналган тилектин биринде: «Эненин бактысы Умай эненин алтын канатынын алдында болсун», деп айтылат. Сыягы качандыр бир кезде ал канаты менен сүрөттөлсө. Айрым бир ишенимдерде Умайды асмандан жердеги адамдарга түшүп келүү үчүн ак кушка айланган Кудай-Эне деп түшүнүшкөн. Биздин ата-бабаларыбыздын улуттук аң-сезиминде ыйыктыктын башкы символу аялзаты аруу зат болуп саналат. Мына ошондуктан кыргыздар аял-энени «Умай эне» деп атап, башын ийип таазим этишкен.

#### **Колдонулган адабияттар:**

1. Акмолдоева Ш.Б. Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса “Манас”) / Кыргызский государственный университет. – Бишкек: “Илим”, 1998. – 268 с.
2. Анохин А.В., Душа и ее свойства по представлению телеутов, – Сб. МАЭ , т. VIII, Л., 1929, 265 с.
3. Анохин А.В., Материалы по шаманству у алтайцев, – Сб. МАЭ, т. IV, Л., 1924;
4. Баялиева Т., Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Автореф. канд. дисс, Л., 1969, 28 с.
5. Вербицкий А.В, Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка, Казань, 1884, 317 с.
6. Дыренкова Н.П., Умай в культе турецких племен, – «Культура и письменность Востока», кн. III, Баку, 1928, стр. 134–139.

7. Дьяконова В.П., Погребальный обряд тувинцев как исторический источник. Автореф. канд. дисс, Л., 1970, стр. 14 – 15.
8. Дыренкова Н.П., Культ огня у алтайцев и телеут, – Сб.МАЭ, т. VI, Л., 1927.
9. Каруновская Л.Э., Из алтайских верований и обрядов, связанных с ребенком, – Сб. МАЭ, т. VI, Л., 1927;
10. Кляшторный С.Г., В.А. Ромодин, Изучение истории тюркских народов в АН СССР, - «Тюркологический сборник. 1970», М, 1970;
11. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, М. –Л., 1961, стр. 40).
12. Мелиоранский П., Памятник в честь Кюль-Тегина, – ЗВОРАО, 1899, т. XII, вып. II–III, стр. 64.
13. Потапов Л.П., Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных Опубликовано: Тюркологический сборник, 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 265-286.
14. Потапов Л.П., Культ гор на Алтае, – СЭ, 1946, № 2;
15. Потапов Л.П., Очерки по истории алтайцев, М. –Л., 1953, стр. 86 и сл.;
16. Потапов Л.П., Очерки по истории Шории, Л., 1936, стр. 150 -151;
17. Манастын балалык чагы Сагымбай Орозба уулунун айтуусу боюнча. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1940. – 360 б.

**Рецензент: т.и.к., доцент Зайниев Р.А.**